

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Wat opmerkingen over het EVRM: over versterkte gebedsoproepen, wekkende kerkklokken en religieus pluralisme

Myjer, B.E.P.; Loof, J.P.; Lawson, R.

Citation

Myjer, B. E. P. (2024). Wat opmerkingen over het EVRM: over versterkte gebedsoproepen, wekkende kerkklokken en religieus pluralisme. In J. P. Loof & R. Lawson (Eds.), *Diverse mensen en gelijke rechten anno 2024: Essays ter gelegenheid van het emeritaat van prof. Titia Loenen als hoogleraar Mensenrechten en diversiteit* (pp. 133-143). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4194940>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4194940>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wat opmerkingen over het EVRM Over versterkte gebedsoproepen, wekkende kerkklokken en religieus pluralisme

Egbert Myjer

1 INLEIDING: DE GOEDE RAAD DIE TITIA AAN MIJ GAF

‘Het vraagstuk dat de gemoederen de komende jaren ongetwijfeld zal (blijven) verhitten en ook het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) zal blijven bezighouden, betreft de ruimte die gelaten dient te worden aan religieus pluralisme. Dit vraagstuk heeft de afgelopen periode in Europa een geheel nieuwe dimensie gekregen door de komst van grote groepen immigranten met een islamitische achtergrond. Discussies rond de hoofddoek hebben daarin een centrale plaats gekregen, maar het gaat uiteraard om veel meer.’

Aldus in 2004 Titia Loenen in *NJCM-Bulletin*, jrg. 29 (2004), p. 967-970, als onderdeel van een serie opstellen ‘Goede raad voor Egbert Myjer’ (de betreffende *Bulletin*-aflevering was getiteld: *EM naar Straatsburg*). Ook nu nog, 20 jaar na dato, kan ik weer ontroerd raken door de manier waarop zoveel redactieleden, andere vrienden en collega’s mij in die opstellen van goede raad hebben voorzien.

Dat Titia mij goede raad gaf was in zekere zin extra bijzonder. Ik had bij de vele redactievergaderingen die wij vanaf 1992 hadden gehad regelmatig plagende vraagtekens gezet bij haar oproepen meer aandacht te besteden aan vragen rond gelijke behandeling en discriminatie. Ik was toen zelf nog meer gefocust op de rechten en vrijheden in Titel 1 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), bij het genot waarvan ook het verbod van discriminatie (art. 14 EVRM) van toepassing was. Maar natuurlijk behoorden ook de door haar voorgestelde topics wel degelijk bij rechten van de mens.

2 EEN HOOFDLIJNENAKKOORD MET OOK EEN OPMERKING OVER VERSTERKTE GEBEDSOPROEPEN

In het Hoofdlijnenakkoord 2024-2028 van PVV, VVD, NSC en BBB, getiteld ‘*Hoop, lef en trots*’, is een van de 10 hoofdpunten: grip op asiel en migratie. In de uitwerking daarvan staat vermeld een extra en verplichtende inzet op

inburgering en integratie: 'Uitgangspunt is dat je een van ons bent als je meedoet en de Nederlandse waarden onderschrijft.' Dat wordt weer uitgewerkt in 6 punten, waarvan de laatste luidt: 'Er komt regulering van versterkte gebedsoproepen'.

In de media heb ik daarop geen commentaar gezien. Maar wat hier staat kan toch moeilijk anders worden gezien dan een voorgenomen maatregel tegen religieus pluralisme. En dat doet dan onmiddellijk denken aan de op 16 september 2009 tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer door PVV-politicus Geert Wilders voorgestelde hoofddoekjesbelasting – de zogenaamde kopvoddentaks (of kopvoddentax). Gelukkig maar dat dat abjecte plan niet meer is herhaald. Je mag hopen dat Geert Wilders tot enige inkeer is gekomen en/of dat anderen hem hebben duidelijk gemaakt dat een programma van een democratisch gekozen meerderheid echt altijd wordt beperkt door rechten van de mens en door de *rule of law*. Maar hoe zit het dan met de regulering van versterkte gebedsoproepen?

3 PASTOOR SCHILDER EN DE WEKKENDE KERKKLOKKEN

Het antwoord op die laatste vraag kan wellicht worden gevonden in de zaak van pastoor Schilder en de wekkende kerkklokken. Dan is het misschien ook wel een zaak van 'gelijke monniken, gelijke kappen' (een in relatie tot de ooit voorgestelde kopvoddentaks niet oninteressante uitdrukking: gelijke nonnenkappen, gelijke hoofddoekjes?)

Pastoor Schilder uit Tilburg wilde om 7.15 uur 's ochtends zijn kerkklokken een minuut op volle sterkte kunnen luiden om zijn parochianen tot de ochtendmis van 7.30 uur op te roepen. Maar volgens het nieuwe artikel 109a APV Tilburg mocht dat tussen 11 uur 's avonds en 7.30 uur 's ochtends slechts tot een beperkt volume. En dat was blijkbaar net te weinig om alle parochianen te bereiken. De APV-bepaling hield verband met het beschermen van de Tilburgse nachtrust.

Nu had pastoor Schilder de vroegmis – ik gebruik maar even bewust die oude term – een kwartiertje later kunnen laten beginnen. Of hij had, gebruikmakend van de hedendaagse techniek, aan zijn trouwe parochianen een Iphone met een speciale *app* kunnen aanbieden waardoor elke morgen tijdig in die huishoudens een geluid van kerkklokken zou worden geïmiteerd. Het verstrekken van een parochiale wekker zou immers zinloos zijn omdat het de pastoor in redelijkheid nooit om het wekken van de parochianen kan zijn gegaan: een kwartier is voor opstaan, wassen, aankleden, ter kerke gaan echt te kort. Maar pastoor Schilder vond dat de nieuwe regels inbreuk maakten op zijn vrijheid van godsdienst. Ik zal hier niet alle details beschrijven van de rechtszaken die op nationaal niveau zijn gevoerd. Maar tot aan de Raad van State ving pastoor Schilder bot met dat verweer. En toen toog hij naar Straatsburg.

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens – ikzelf zat in de Kamer die de beslissing nam – besloot op 16 oktober 2012 dat zijn klacht niet ontvankelijk was. Het Hof was bereid aan te nemen dat het verbod op een in geluidsvolume onbegrensd klokkenluiden een beperking inhoudt van de godsdienstvrijheid (art. 9 EVRM) maar achtte dat verbod gerechtvaardigd. Er was sprake van een beperkt verbod, en er was een redelijke evenwicht gevonden tussen de twee strijdende belangen: de mogelijkheid van oproep tot kerkgang versus de bescherming van de nachtrust van minder gelovige omwonenden. Daarmee was de klacht kennelijk ongegrond:

‘15. The applicant complained that the prohibition of ringing the church bell before 7.30 a.m. at an unrestricted volume constituted an unjustified interference with his right to manifest his religion as protected by Article 9 of the Convention, which reads as follows:

“1. Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.

2. Freedom to manifest one’s religion or beliefs shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.”

16. Having regard to the fact that no individual measure of implementation has been directed against the applicant personally, the question may arise whether the applicant can be considered a “victim” within the meaning of Article 34 of the Convention. However, the Court does not find it necessary to determine this issue since the application is in any event inadmissible for the reasons set out below.

17. To determine whether there has been a violation of Article 9 of the Convention, the Court must consider whether the applicant’s rights under Article 9 were interfered with and if so, if this interference was “prescribed by law”, pursued a legitimate aim and was “necessary in a democratic society” within the meaning of Article 9 § 2 of the Convention (see, among other authorities, *Buscarini and Others v. San Marino* [GC], no. 24645/94, § 34, ECHR 1999-I).

18. The Court reiterates its constant approach that Article 9 protects the sphere of personal beliefs and religious creeds, this being the area which is sometimes called the *forum internum*. It also protects acts which are intimately linked to these attitudes, such as acts of worship or devotion which are aspects of the practice of a religion or belief in a generally recognised form. However, in protecting this personal sphere, Article 9 does not always guarantee the right to behave in the public sphere in a way which is dictated by such a belief. The term “practice” in Article 9 does not cover any act which is motivated or influenced by a religion or belief. When the actions of individuals do not actually express the belief concerned, they cannot be considered to be as such protected by Article 9 § 1, even when they are motivated or influenced by it (see, *Skugar and Others v. Russia* (dec.), no. 40010/04, 3 December 2009, with further references).

19. Where, as in the present case, it concerns a restriction placed on the ringing of a church bell by a clergyman for the purposes of issuing a call to worship, the Court is prepared to assume that such a restriction constitutes an interference with the right to manifest one's religion and, on this basis, to determine whether this restriction can be regarded as justified under the terms of Article 9 § 2 of the Convention.

20. On the basis of the considerations set out in the domestic courts' decisions, in particular in the Administrative Jurisdiction Division's ruling of 13 July 2011 (see paragraph 13 above), and reiterating the relevant case-law principles (see, for instance, *Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*, no. 58911/00, §§ 86-88 with further references, 6 November 2008), the Court is satisfied that the restriction was "prescribed by law" and pursued the protection of the rights and freedoms of others which is a legitimate aim under Article 9 § 2.

21. The remaining question is whether the restriction at issue can be regarded as "necessary in a democratic society". In democratic societies, in which several religions and beliefs coexist within one and the same population, it may be necessary to place restrictions on the freedom to manifest one's religion or belief in order to reconcile the interests of the various groups and to ensure that everyone's beliefs are respected (see *Kokkinakis v. Greece*, 25 May 1993, § 33, Series A no. 260-A). This follows both from paragraph 2 of Article 9 and the States' positive obligation under Article 1 of the Convention to secure to everyone within its jurisdiction the rights and freedoms defined therein.

22. Where questions concerning the relationship between State and religions are at stake, on which opinion in a democratic society may reasonably differ widely, the role of the national decision-making body must be given special importance. Rules in this sphere will consequently vary from one country to another according to national traditions and the requirements imposed by the need to protect the rights and freedoms of others and to maintain public order. Accordingly, the choice of the extent and form such regulations should take must inevitably be left up to a point to the State concerned, as it will depend on the specific domestic context. The Court leaves thus to States party to the Convention a certain margin of appreciation in deciding whether and to what extent an interference is necessary. The Court's task is to ascertain whether the measures taken at the national level are justified in principle and proportionate (see *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], no. 44774/98, §§ 109-110 with further references, ECHR 2005-XI).

23. Now turning to the present case, the Court notes that the applicant was not subjected to a blanket ban on ringing the bells of his parish church but only to a restriction to the effect that during the hours of night, defined in the applicable domestic rules as the period between 11 p.m. and 7.30 a.m., the ringing of the church bell should not exceed a defined volume in order to protect the night's rest of neighbouring residents. No restriction as to the volume was set for the hours between 7.30 a.m. and 11 p.m. In these circumstances, the Court finds that in the determination of the restriction at issue a fair balance was struck between the competing interests involved and that therefore the restriction at issue can reasonably be regarded as justified under Article 9 § 2 of the Convention.

24. It follows that the application must be rejected for being manifestly ill-founded pursuant to Article 35 §§ 3 (a) and 4 of the Convention.'

Ik geef onmiddellijk toe dat dit nu niet bepaald de mensenrechtelijke zaak van de eeuw is. Maar in relatie tot de in het Hoofdlijnenakkoord 2024-2028 gemaakte opmerking over regulering van versterkte gebedsoproepen is het niet oninteressant dat het EHRM over inperking van het luiden van (katholieke) kerkklokken veel waarde heeft gehecht aan de afweging van de Tilburgse regelgever dat tussen 23 uur en 7.30 uur de nachtrust van de buurt moest worden beschermd (zie hierboven paragraaf 23).

4 JURISPRUDENTIE VAN HET EHRM OP HET GEBIED VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST EN RELIGIEUS PLURALISME

Het EVRM dateert van 1950. In artikel 32 EVRM staat van meet af uitdrukkelijk bepaald dat de rechtsmacht van het EHRM zich uitstrekt tot alle kwesties met betrekking tot de interpretatie en de toepassing van het EVRM en de Protocolen daarbij die aan het EHRM worden voorgelegd. Het EHRM heeft met betrekking tot de interpretatie duidelijk aangegeven dat het EVRM een *living instrument* is en dat het moet worden beoordeeld *according to present day conditions*. Ook voor het EHRM geldt dat het is gebonden aan de algemene regels van interpretatie, zoals neergelegd in de *Vienna Convention on the Law of Treaties*. Voor alle zekerheid: de Staten die partij zijn bij het EVRM hebben in de afgelopen jaren een en andermaal in officiële verklaringen: *Brighton Declaration* (2012), *Brussels Declaration* (2015), *Copenhagen Declaration* (2018), *Reykjavik Declaration* (2023) duidelijk gemaakt dat zij zich zullen houden aan het EVRM, zoals geïnterpreteerd in de definitieve uitspraken van het EHRM. In de *Reykjavik Declaration* stond dat als volgt verwoord:

‘We reaffirm our deep and abiding commitment to the European Convention on Human Rights and the European Court of Human Rights as the ultimate guarantors of human rights across our continent, alongside our domestic democratic and judicial systems. We reaffirm our primary obligation under the Convention to secure to everyone within our jurisdiction the rights and freedoms defined in the Convention in accordance with the principle of subsidiarity, as well as our unconditional obligation to abide by the final judgments of the European Court of Human Rights in any case to which we are parties.’

Inmiddels is er met betrekking tot alle rechten en vrijheden in Titel 1 van het EVRM en ook in de aanvullende Protocolen een rijke jurisprudentie ontstaan. Dat is ook het geval met betrekking tot de vrijheid van godsdienst (art. 9 EVRM). De geïnteresseerde lezer kan een prachtvol document daarover vinden op de website van het EHRM, www.echr.coe.int. Bij het doorklikken naar ECHR-KS (*knowledge sharing*) kan men artikel 9 aanklikken. Daarbij is dan een *Guide on Article 9* te raadplegen. Omdat ik niet verwacht dat de gemiddelde lezer deze *case law guide* pleegt te bestuderen, citeer ik hier de inhoudsopgave

daarvan. Het geeft een mooi beeld van de manier waarop in de loop der jaren artikel 9 EVRM door het EHRM nader is verduidelijkt:

- I. General principles ad applicability
 - A. The importance of Article 9 of the Convention in a democratic society and the locus standi of religious bodies
 - B. Convictions protected under Article 9
 - C. The right to hold a believe and the right to manifest it
 - D. Negative and positive obligations on the State
 - . Interference in the excercise of protected rights and justification thereof
 - . Positive obligations on Contracting States
 - E. Overlaps between the safeguards of Article 9 and the other Convention provisions
- II. Actions protected under Article 9
 - A. Negative aspect
 - 1. The right not to practice a religion or to reveal ons's beliefs
 - 2. Conscientious objection: the right not to act contrary to one's conscience and convictions
 - B. Positive aspect
 - 1. General principles
 - 2. Freedom of religion and physical and mental health issues
 - 3. Observance of dietary laws and ritual slaughter
 - 4. Wearing of religious clothing and symbols
 - 5. Religious freedom, family and education of children
 - 6. Professional activities
 - 7. Preaching and proselytism
 - 8. Freedom of religious worship
 - 9. Places and buildings of worship
 - C. Freedom of religion and immigration
 - 1. Residence and employment of foreigners in the national territory and freedom of religion
 - 2. Expulsion to a country which violates freedom of religion
- III. The State's obligations as guarantor of freedom of religion
 - A. Negative obligations: obligation not to impede the normal functioning of religious organisations
 - 1. Legal status of religious organisations in the contracting States
 - 2. Recognition, registration and dissolution of religious organisations
 - 3. Use by the State of derogatory terms against a religious community
 - 4. Financial and taks measures
 - 5. Measures taken against regligiously inspired political parties
 - B. Negative obligations: respect for the autonomy of religious organisations
 - 1. Principle of the autonomy of religious organisations
 - 2. State interference in intra- or inter-denominational conflicts
 - 3. Disputed between religious organisations and their members
 - 4. Disputes between religious organisations and their employees
 - C. Positive obligations
 - 1. Protection against physical, verbal or symbolic attacks by third persons
 - 2. Religion at the workplace, in the army and in court

3. Religious freedom for prisoners.'

En verder kent ECHR-KS een doorklikmogelijkheid naar zogenaamde *Key Themes*. Dat zijn '*annotated case-lists on a subject of relevance to a particular Article*'. Met betrekking tot de vrijheid van godsdienst zijn er onder meer *Key Themes* over:

- '- Autonomy of religious organisations;
- Wearing of religious symbols in public areas.'

Ook staan er op de website allerlei *factsheets*, waaronder met betrekking tot godsdienstvrijheid:

- '- Conscientious objection;
- Freedom of religion
- Religious symbols and clothing.'

5 IS HET EHRM TOCH NIET STRENG GENOEG?

In 'Goede raad voor Egbert Myjer' geeft Titia Loenen de raad alert te zijn op drie zaken die een zorgvuldige mensenrechtelijke toets in gevaar kunnen brengen:

- '- Het eerste gevaar waar het EHRM voor dient te waken, is een selectieve benadering van religieus pluralisme in de zin dat verschillende godsdiensten langs een verschillende meetlat worden gelegd.
- Het afgaan op generalisaties en vooroordelen omtrent 'de' islam is een tweede gevaar waartegen een waarschuwing op haar plaats is;
- Een derde waarschuwing tot slot betreft de verleiding voor het Hof om zich in het kader van dit soort vraagstukken stelselmatig te gaan verschuilen achter de *margin of appreciation* van de verdragspartijen.'

Bij elk punt geeft zij een uitvoerige toelichting.

En dan de vraag: hoe ver moet je als rechter een vanuit een godsdienstige overtuiging gemaakte keuze respecteren als het gaat om het deelnemen aan het openbare leven of het volgen van onderwijs? Dat hangt van veel omstandigheden af.

Ter illustratie en eveneens tot besluit van mijn bijdrage voor Titia noem ik een onlangs, op 9 april 2024, genomen ontvankelijkheidsbeslissing in de zaak *Mikyas e.a./België*. Ik vermeld dat het gaat om een *meerderheidsbeslissing*. Anders dan bij een arrest worden dan geen stemverhoudingen vermeld. Ook is er dan geen mogelijkheid van een *separate opinion* (art. 45 EVRM).

De zaak betrof een klacht van de ouders van drie islamitische leerlingen die onderwijs wilden volgen bij een GO!-school – onderwijs van de Vlaamse

Gemeenschap – in het Belgische Maasmechelen. Met betrekking tot scholen die vallen onder het GO!-onderwijs, werd in 2009 een algemeen verbod ingesteld op het dragen van religieuze en levensbeschouwelijke tekens (dus niet alleen een hoofddoek). De rechtvaardiging werd gevonden in het grondwettelijk neutraliteitsvereiste van het gemeenschapsonderwijs (art. 24 Grondwet).

Op nationaal niveau was in deze zaak de rechtbank Tongeren van oordeel dat het hoofddoekverbod niet gerechtvaardigd was; het hof van beroep van Antwerpen had daarna beslist dat het verbod op het dragen van een hoofddoek wel gerechtvaardigd was. Er was tegen die beslissing geen cassatie ingesteld. Het EHRM nam geen beslissing op het door de Belgische regering gedane verweer dat geen sprake was van uitputting van nationale rechtsmiddelen, omdat de zaak al op andere gronden niet-ontvankelijk was. Omdat de ontvankelijkheidsbeslissing in de Franse taal is genomen, geef ik hieronder passages uit de Engelstalige *legal summary*:

‘Freedom of religion

Pupils prohibited from wearing the Islamic veil by the regulations of their State schools, applying the ban on wearing visible symbols of belief in the official education system of the Flemish Community: *inadmissible*.

Facts – The applicants are three Muslim girls. They were prohibited from wearing the Islamic veil in their schools, with the exception of non-denominational religious and ethics classes, by the 2016-2017 school regulations. These regulations implemented a circular prohibiting the wearing of visible symbols of belief, adopted by the Council for Official Education in the Flemish Community (the Council) in September 2009.

The applicants’ parents, in their capacity as legal representatives, brought proceedings before the national courts seeking to have the prohibition on religious symbols introduced by the school regulations, a measure which they considered contrary to freedom of religion, declared illegal. Those proceedings were unsuccessful.’

De eerste stappen in de beoordeling door het EHRM zijn niet verrassend. Het beleid van de school levert een inmenging in de godsdienstvrijheid op, maar die inmenging was bij wet voorzien (namelijk in het schoolreglement) en die inmenging dient ook een legitiem doel:

‘Law – Article 9:

(a) *Whether there was an interference*– Reiterating that the wearing of the Islamic headscarf could be considered to be “motivated or inspired by a religion or religious belief”, the Court considered that the measure prohibiting the applicants from wearing it amounted to an “interference” with their right to freedom of religion.

(b) *Whether the interference was justified* –

i. *Whether the interference was lawful* – In the two schools concerned, the impugned measure was provided for by the 2016-2017 school regulations, which implemented the Council’s decision.

ii. *Whether there existed a legitimate aim* – The Court had already found that measures prohibiting pupils or students from wearing the headscarf in a school or university environment could pursue the legitimate aims of protection of the rights and freedoms of others and protection of public order. It could therefore accept that the interference in the present case pursued these same aims.'

Maar dan volgt de crux van de beoordeling, die van de noodzakelijkheid en proportionaliteit van de inmenging. Het Hof onderstreept in de eerste plaats de algemeenheid van het neutraliteitsvereiste in het schoolreglement, de uitvoerige onderbouwing daarvan en de vrijwillige keuze van de ouders voor juist deze school:

'iii. *Whether the interference was "necessary in a democratic society"* – The Court had already held that, in a democratic society, the Court could limit or even prohibit the wearing of religious symbols by pupils or students in the school or university environment, without this entailing a violation of the right, guaranteed to everyone by Article 9, to manifest one's religious beliefs.

The present case concerned a form of public instruction, namely the official education system in the Flemish Community. In accordance with the Constitution, this instruction had to be neutral. According to the relevant provision, neutrality implied, in particular, respect for the philosophical, ideological or religious convictions of parents and pupils. With a view to satisfying this constitutional requirement, the Conseil had decided to introduce a general prohibition on wearing visible symbols of belief in the establishments under its control, and the Constitutional Court had held that this understanding of neutrality was compatible with the Constitution.

Detailed reasons had been given for the Council's decision, taking into account both the context of the education system put in place by the Flemish Community and the various interests at stake under Article 9 of the Convention. Reiterating the margin of appreciation enjoyed by the national authorities in regulating the wearing of symbols of belief in the State education system, the Court considered that the concept of neutrality in the Flemish Community's education system, understood as prohibiting, in general, the wearing by pupils of visible symbols of belief, did not in itself run counter to Article 9 of the Convention and its underlying values. The fact that the national decision-maker could have chosen to implement a different interpretation of neutrality did not imply that the option selected in the present case, and accepted both by the Constitutional Court and by the court of appeal, was contrary to Article 9.

In this connection, the impugned ban was not confined to the Islamic veil but applied without distinction to any visible symbols of one's beliefs.

Moreover, the applicants had freely chosen to attend schools within the Community education system, and could not have been unaware that the relevant governing bodies were required by the Constitution to ensure compliance with the principle of neutrality in such schools. The applicants had also been informed in advance of the rules applicable in the schools concerned and had agreed to abide by them.'

Vervolgens gaat het Hof dieper in op de redenen voor het op deze Vlaamse school gehanteerde neutraliteitsvereiste, het tegengaan van druk en uitsluiting. Volgens de Belgische rechterlijke instanties was er voldoende feitelijke aanleiding voor een vrees dat van druk en uitsluiting sprake zou kunnen zijn op Vlaamse scholen:

‘In so far as the impugned ban had been intended to protect pupils from any form of social pressure and proselytization, the Court reiterated that it was important to ensure that, in keeping with the principle of respect for pluralism and the freedom of others, the manifestation by pupils of their religious beliefs on school premises did not take on the nature of an ostentatious act that would constitute a source of pressure and exclusion. In this connection, it saw no reason to call into question the findings of the Council with regard to problematic acts, nor those of the Antwerp Court of Appeal, according to which incidents had occurred in certain schools coming under the remit of the Community education system. Moreover, it was the Court’s constant case-law that a prior finding of disorder in a given establishment was not decisive for the impugned ban to be considered necessary in a democratic society.

Lastly, the Court was not unaware of the different situation in which teachers and pupils found themselves. While the former were symbols of authority *vis-à-vis* the latter and could accordingly be subject to restrictions on the expression of their beliefs, underage pupils were, for their part, more vulnerable. The Court had already held in this connection that a prohibition on pupils wearing religious symbols could correspond to a specific concern to prevent any form of exclusion or pressure, while respecting pluralism and the freedom of others.

In the present case, the national authorities had been entitled, having regard to the discretion available to them, to envisage a situation where the Flemish Community’s education system could provide a school environment in which pupils did not wear religious symbols. The Court had emphasised on several occasions that pluralism and democracy were to be based on dialogue and a spirit of compromise, necessarily entailing various concessions on the part of individuals. These concessions were justified in order to maintain and promote the ideals and values of a democratic society. The impugned restriction could therefore be regarded as proportionate to the aims pursued, namely the protection of the rights and freedoms of others and of public order, and thus necessary in a democratic society.

Conclusion: inadmissible (manifestly ill-founded).’

6 UITLEIDING

Alleen al uit de omstandigheid dat het geen unanieme beslissing van het EHRM is, wordt duidelijk dat de uitkomst in deze zaak ook anders had kunnen zijn.

Is hierin voldoende ruimte gelaten voor religieus pluralisme? Dat is maar de vraag. Hier wordt de nadruk gelegd op de neutraliteit: het verbod op het